

Različite religije pod jednim krovom: U susret inkluzivnom vjerskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini

Sabina Čudić

Sabina Čudić,

MA, Ljudska prava i demokratija u Jugoistočnoj Evropi (Sarajevski univerzitet i Bolonjski univerzitet, zajednički program); Političke nauke i Međunarodni odnosi (Towson University, SAD), kao dobitnik Međunarodne debatne stipendije.

Sabina trenutno radi pri Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju kao predavač iz raznih oblasti Političkih nauka i Međunarodnih odnosa, uključujući predmete: Moderna politička historija, Politika i ekonomija razvoja, Komparativna politika i Uvod u BiH politiku. Njena istraživačka interesovanja su politika identiteta, moderna politička historija, sigurnosna politika, ustavna uređenja u tranzicijskim društvima, politička argumentacija.

Sabina je svjetski prvak za 2001 godinu u Karl Popper debati, bila je član Američkog državnog debatnog tima za 2003 godinu, te je izdavala radove u oblasti argumentacije i zagovaranja. Pobjednik je Madison Cup-a (prestižno debatan takmičenje) za 2005 godinu (SAD), i primaoc nagrada kao što su Nagrada za specijalan doprinos uspostavljanju BiH debatnog programa, i Američke državne udruge za govorništvo za uspjehe na takmičenjima iz debate i govorništva.

Od ove godine Sabina je doktorski kandidat na Institutu za istraživanje mira i sigurnosne politike pri Hamburgskom univerzitetu.

Sadržaj

Uvod	2
Ciljevi i metode istraživanja	4
Inicijativa „Kultura religija“	5
Inkluzivno obrazovanje koje prevazilazi “Kulturu religija”: Studije slučaja najbolje prakse - Katoličkog školskog centra i Prve bošnjačke gimnazije	9
Evropska iskustva	12
Moguća politička rješenja	15
Preporuke i zaključak	16
Bibliografija i ostali izvori	17

Kratki pregled studije

Kontroverzna uloga religije u javnom školstvu poprima nove dimenzije u društvima koja su, nakon ratnih sukoba, ušla u period tranzicije, u kojima se kompleksni mehanizmi podjele vlasti zasnivaju dijelom i na etničko-religijskim podjelama. Takvo jedno društvo je i Bosna i Hercegovina (BiH). Bosna i Hercegovina, sa nevelikim stanovništvom od približno četiri miliona stanovnika, jedna je od zemalja sa najvećom raznolikosti, ali i jedna od politički najpodijeljenijih zemalja u Evropi. Postojeći obrazovni sistem BiH na više načina odražava unutrašnje podjele u zemlji, koje do određene mjere postoje i u sistemu vjerskog obrazovanja. Takva situacija postavlja posebne i složene izazove za stvaraoce zakona, što je političke studije i iznalaženje alternativnih rješenja učinilo potrebnim.

Usprkos činjenici da se vjersko obrazovanje u BiH zasniva na pravima koja garantira sam Ustav BiH, jasno je da postoji već prepoznata potreba da se ispituju postojeći pristupi zemlje prema određivanju odnosa između religije i obrazovanja. Stoga, ovaj prijedlog političkog istraživanja ima za cilj upravo odrediti taj odnos, ispitati i vrijednost alternativnog pristupa, koji bi mogao doprinijeti unapređenju društvene, vjerske i političke tolerancije i svjesnog razumijevanja, te bi potencijalno bio i sredstvo za prevazilaženje podjela kako u obrazovnom sistemu, tako i u širem društvu.

Ova studija ispituje probleme koji proizilaze iz trenutnog obrazovnog sistema BiH te daje preporuke pozitivnih unapređenja postojećih zakona. Preciznije rečeno, ova studija postavlja Bosnu i Hercegovinu u kontekst Evrope i svih njenih demokratskih, sekularnih i pluralističkih osobina, imajući u vidu i politički, društveni i kulturni kontekst BiH, te činjenicu da sam Ustav BiH garantira pravo na vjersko obrazovanje.

Nakon pregleda trenutne situacije i problema, koji proističu iz raznolikosti postojećih pristupa vjerskom obrazovanju u BiH, studija se bavi ocjenom iskustava i učinaka pilot-projekta Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE) i Goethe Instituta, kojim se uveo predmet „Kultura religija“ u mali broj srednjih škola u BiH (21), što će biti osnova prijedloga buduće obrazovne politike.¹ Zatim, studija poredi pristup obrazovnog sistema BiH prema definiranju odnosa vjere i obrazovanja sa iskustvima iz Evrope, sa detaljnim pregledom iskustava austrijskoga modela, koji je, za politički i ustavni sistem Bosne i Hercegovine najrealniji i najprihvatljiviji, zbog činjenice da pruža obrazovanje o kulturi religija, uz neobaveznu konfesionalnu vjersku naobrazbu. Na kraju, na osnovu analiza iskustava o uvođenju predmeta „Kultura religija“ u BiH, te na osnovu ispitivanja našim prilikama uporedivog austrijskog modela, ova studija pruža mogućnosti i preporuke za primjenu datog predmeta kao *dopunu* postojećem obrazovnom sistemu, čime će se obezbijediti sloboda izbora.

¹ Postoji i Statusni izvještaj o ovom projektu. Međutim, taj izvještaj je kratak, i nije temeljit. Ova studija će isti nadograditi, te dati dalje preporuke za njegovu razradu.

Uvod

Međureligijska netrpeljivost i predrasude su i dalje značajna, ako ne i glavna prepreka procesu pomirenja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da se glavnim faktorima podjele smatraju jezik i religija stanovništva, i obrazovni sistem zemlje, također, oslikava takve stavove, sa unutrašnjim podjelama po jezičkim i vjerskim osnovama.

Obrazovni sistem Bosne i Hercegovine je rezultat procesa decentralizacije i unutrašnje podjele zemlje na dva entiteta, u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom, i to na Federaciju Bosne

i Hercegovine (FBiH) i Republiku Srpsku (RS). Federacija BiH je dalje podijeljena na deset kantona (od kojih pet ima većinsko muslimansko stanovništvo, tri kantona imaju većinsko hrvatsko stanovništvo, te dva kantona bez jasnog većinskog stanovništva), dok je Republika Srpska podijeljena na šest regija.

Proistekavši iz procesa političke decentralizacije, obrazovanje u BiH se zakonski regulira prvenstveno na nivou entiteta, te se dalje decentralizira na pod-jedinice svakog entiteta. Sama država ima veoma male nadležnosti i mogućnosti kontrole nad obrazovanjem. Važno je istaći da u BiH ne postoji Ministarstvo za obrazovanje na državnom nivou koje bi reguliralo obrazovni sistem, iako je potreba za takvim organom prepoznata više puta od strane lokalnih faktora, međunarodnih organizacija te donatora u procesu reforme obrazovanja.

U Republici Srpskoj, politička vlast i nadležnost Ministarstva obrazovanja RS su centralizirani, dok na nivou Federacije BiH postoji Ministarstvo obrazovanja i nauke, s tim da glavna nadležnost za reguliranje obrazovne politike u FBiH ostaje na kantonalnim vlastima, prema čemu svaki kanton ima vlastiti zakon o obrazovanju, pa se na osnovu toga obrazovne prakse mogu znatno razlikovati od kantona do kantona. Rezultat toga jeste da FBiH ima 11 ministarstava obrazovanja (jedno za svaki kanton te Ministarstvo obrazovanja FBiH). Ovakva vrsta decentralizacije još više komplicira zakonski okvir prema kojem se vode obrazovne institucije te ne dozvoljava kreiranje političkih rješenja na državnom nivou. Stoga prijedlozi za zakonska rješenja obrazovnog sistema moraju imati u vidu i raznolike nadležnosti koje postoje na lokalnim nivoima.

Trenutni stav jeste postojeći sistem vjerske nastave zasnovati na načelima poštovanja ljudskih prava, te se smatra pozitivnim pomakom u odnosu na komunistički sistem, u kojem nije bilo dozvoljeno organizirati vjersko obrazovanje u školama. Ovakav stav je najvećim dijelom tačan. Prema Članu 28. Ustava Republike Srpske, vjerske zajednice „mogu osnivati vjerske škole i izvoditi vjersku nastavu u svim školama svih stepena obrazovanja“, dok je istovremeno vjersko obrazovanje u osnovnim školama Republike Srpske obavezno i konfesionalno. U Federaciji BiH, vjersko obrazovanje nije obavezno, ali je izbor obrazovanja ograničen, dajući prednost dominantnoj, većinskoj vjerskoj grupi.

Državni zakon o vjerskim slobodama BiH garantira pravo svakog građanina na vjersko obrazovanje. Zakon propisuje službenog predstavnika svih vjerskih zajednica, koji će biti odgovoran za vjersku nastavu u javnim i privatnim predškolskim ustanovama, osnovnim školama i univerzitetima širom BiH. Općine su nadležne za angažiranje potrebnog nastavnog osoblja, dok samo religijsko vijeće određuje nastavni plan i program. Međutim, prema Međunarodnom izvještaju o vjerskoj slobodi (2007 *International Religious Freedom Report*) Stejt Departmenta SAD-a iz 2007. godine, u Bosni i Hercegovini „postojeći zakon se ne primjenjuje uvijek u potpunosti, pogotovo u područjima gdje postoji segregacija obrazovnih sistema, ili tamo gdje postoji politički otpor nacionalističkih stranačkih vođa na nivou općina... Pojedine vjerske zajednice su obično dobivale najveća sredstva tamo gdje su njihovi članovi bili većinsko stanovništvo.“²

Postoje dokumentirani slučajevi, kako u Federaciji BiH tako i u Republici Srpskoj, u kojima su učenici bili obavezni pohađati konfesionalnu vjersku nastavu iz dominantne religije tj. religije većinskog stanovništva, bez slobode izbora, što podstiče pitanja o kršenju prava učenika i roditelja.

Prema zakonu, roditelji i učenici imaju mogućnost da ne pohađaju vjersku nastavu. Istovremeno, kako naglašava Izvještaj, „učenici većinske vjeroispovijesti, te ponekad i oni koji su članovi

² 2007., Međunarodni izvještaj o vjerskoj slobodi (*International Religious Freedom Report*), Ured za demokratska pitanja, ljudska prava i rad (The Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor), State Department SAD-a. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90167.htm>

manjinskih vjerskih zajednica, bili su suočeni sa pritiscima svojih nastavnika i školskih drugova da prisustvuju vjerskoj nastavi, pa je većina i pohađala istu. Djeca koja nisu spremna da se izdvajaju i budu drugačija od ostalih učenika u razredu često pohađaju nastavu iz većinske vjere, čak i ako to nije ona vjera koju prakticiraju u svojim porodicama³. Postojeći zakon nastoji ispraviti ovu situaciju uvođenjem mjera koje garantiraju pravo manjinskih grupa na vjersko obrazovanje. Ako postoji dovoljan broj učenika manjinske vjerske skupine u jednoj školi (što je minimalno 20 učenika u RS i 15 u Federaciji), ta škola je obavezna da za njih organizira obrazovanje iz njihove vjere. Međutim, u ruralnim područjima obično nema kvalificiranih predstavnika vjerskih zajednica koji bi mogli držati nastavu iz pojedinih vjera malom broju učenika manjinskih vjerskih skupina.⁴

³ Ibid.

Prema tome, možemo zaključiti da se u većem dijelu BiH vjerska naobrazba organizira samo za učenike većinske religije u tom području, te da učenici koji izaberu (ili su obavezni) da prisustvuju vjerskoj nastavi koja se trenutno nudi u njihovim školama uče najvećim dijelom, ako ne i u cijelosti, o vlastitim konfesijama. Ipak, širom Bosne i Hercegovine postoje izuzeci ovoj praksi, u formi obaveznog nekonfesionalnog obrazovanja o religijama (ili religijske studije). Ova studija sagledava te slučajeve kao osnov mikromodela moguće regulative u ovoj oblasti.

⁴ Ibid.

Još jedan veoma važan aspekt ovog problema jeste određena nasilna politizacija i okrivljivanje koje postoji u javnom diskursu u pogledu vjere i obrazovanja. Tačnije, odgovornost za nedostatak tolerantnih pristupa nekonfesionalnom obrazovanju u oblasti vjere uglavnom se stavlja na teret vjerskih zajednica, za koje se smatra da insistiraju na isključivo vjerskom obrazovanju. Ova studija ima za cilj ispitati ovu pretpostavku tako što će obaviti konsultacije sa vjerskim autoritetima u BiH, te sagledati dva najbolja primjera vjerske naobrazbe u praksi, a to su Katolički školski centar i Prva bošnjačka gimnazija, dvije srednje škole koje su povezane sa dvjema vjerskim grupama i njihovim vodstvom u BiH, koje obje nude obavezni nekonfesionalni religijski predmet „Historija religija“ ili „Kultura religija“. Na taj način istražuje se kako moguća uspješna interakcija između konfesionalne i nekonfesionalne vjerske naobrazbe u tim školama, tako i način na koji vjerski autoriteti interpretiraju ovaj model.

Ova studija ispituje mogućnost uvođenja dopunskog sistema obrazovanja o različitim religijama, koje ne bi dovelo u pitanje niti bi uticalo na postojeću praksu tj. pravo na vjersko konfesionalno obrazovanje, već bi uvelo mogućnost izbora, ili dopune konfesionalnog vjerskog obrazovanja u vidu školskog predmeta „Kultura religija“, koji bi najvjerovatnije pružio učenicima BiH uvid u ulogu koju religija igra ne samo u pluralističkom društvu, kakvo je bosanskohercegovačko, već i u cijelom svijetu.

Ciljevi i metode istraživanja

Polazna hipoteza ove studije jeste, da bi uvođenje predmeta „Kultura religija“ u srednjim školama, kao dopunskog predmeta postojećem vjerskom obrazovanju u BiH, na pozitivan način doprinijelo rješavanju problema koji proističu iz nedostatka slobode izbora između postojećih metoda vjerskog obrazovanja u BiH, te unapređenju vjerske tolerancije u širem društvu.

Dato istraživanje političkih rješenja bavi se sljedećim pitanjima:

- Koji su problemi trenutnog pristupa vjerskom obrazovanju u bh. obrazovnom sistemu?
- Koje su potrebe i mogućnosti inkluzivnog obrazovanja o glavnim svjetskim religijama u bh. srednjim školama?
- Koliko je izvodljivo uvođenje predmeta „Kultura religija“ u srednje škole u BiH na entitetskom i državnom nivou?
- Koji obrazovni model je pogodan za izučavanje religija u srednjim školama u BiH?

U okviru ovih pitanja, studija također analizira i postojeći ustavni okvir te zakone koji reguliraju vjersko obrazovanje, istovremeno konsultirajući i relevantne glavne aktere u ovoj oblasti (entitetska i kantonalna ministarstva obrazovanja, uzorak škola koje su implementirale predmet Kultura religija kao dio pilot projekta, te predstavnike vjerskih zajednica). Koristili smo metode ne-empirijskog (desktop) istraživanja u pregledu postojećih izvještaja o vjerskom obrazovanju u BiH, te analizi evropskih modela definiranja uloge vjere u školama, sa posebnim naglaskom na austrijskom modelu.

Prema tome, ova studija daje detaljnu ocjenu postojećeg sistema vjerskog obrazovanja u BiH; istražuje mogućnost spajanja dva pristupa, koja se često smatraju suprotnima, uvođenja vjerskog obrazovanja: konfesionalno vjersko obrazovanje, obrazovanje o religijama zasnovano na austrijskom modelu; te ispitati pilot projekt „Kultura religija“, i daje upute za uvođenje dopunskog predmeta „Kultura religija“.

Inicijativa „Kultura religija“

Inicijativa „Kultura religija“ u Bosni i Hercegovini kreirala je školski predmet koji bi učenike učio o četiri glavne religije koje se prakticiraju u Bosni i Hercegovini. Za razliku od tradicionalne vjerske nastave sa doktrinskim pristupom, predmet „Kultura religija“ bi sve učenike vodio ka izučavanju date četiri religije sa naglaskom na njihovu povijest, te kulturne i društvene karakteristike.

Kako što naglašavaju predlagači projekta, ovaj predmet nema za cilj zamijeniti pravo na vjersko obrazovanje, već se nadograđuje na znanja koja se stiču konfesionalnim vjerskim obrazovanjem, u školama i/ili vjerskim zajednicama.”

Ovaj projekt je pokrenut 2000. godine, kada je na Konferenciji ministarstava obrazovanja done-sena odluka da se provede obrazovna reforma u cilju eliminacije segregacije u školama u BiH. Tačnije rečeno, predstavnici ministarstava su se složili o implementaciji obrazovanja o četiri dominantne religije koje se prakticiraju u Bosni i Hercegovini. Ovaj pilot-projekt, inicijativa, koju je pokrenula donatorska zajednica, za koju je podršku pružio OSCE, Goethe Institut i Sarajevo Open Centar (NVO), u početku je uveden u 21 školu u oba bh. entiteta. Njegova sveobuhvatna analiza može poslužiti kao osnov za kreiranje nastavnog plana i programa koji će biti usvojen na entitetskom nivou (te nakon dalje centralizacije bh. obrazovnog sistema, i na nacionalnom nivou).

Prema Toledo uputama za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama (*Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*), “Ovaj pristup je inkluzivan i služi kao mjera za jačanje povjerenja, koja ima za cilj unapređenje međureligijske tolerancije i razumijevanja. Njegov cilj jeste smanjiti moguće nesporazume i konflikte koji mogu proisteći iz

nedovoljnog poznavanja vjera i kultura drugih ljudi, tako što će narednoj generaciji dati osnovno obrazovanje iz kulture i historije drugih religija." Nadalje, iako veće razumijevanje glavnih svjetskih religija ne garantira veću toleranciju i poštovanje, „neznanje ipak povećava vjerovatnoću nesporazuma, stvaranja stereotipa i konflikta.”⁵

⁵ Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (Toledo upute za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama). Pripremila Savjetodavno vijeće eksperata religijskih i vjerskih sloboda. Ureda za demokratske institucije i ljudska prava OSCEa (ODIHR). Izdao ODIHR, 2007. godina.

Goethe Institut, jedan od partnera ovog projekta, tvrdi da postojanje ovog predmeta u školama „daje poseban naglasak razvoju i ohrabivanju tolerancije i suživota svih naroda BiH, time što ističe sličnosti između četiri vodeće religije u BiH.” Međutim, upravo je taj aspekt ovog predmeta naišao na otpor vjerskih zajednica, koje su pretpostavile da će dati predmet dati generalnu sliku principa svake pojedinačne religije u okviru svog neutralnoga i naučnoga pristupa. Istovremeno, Goethe Institut smatra da se predmet „Kultura religija” zapravo samo nadograđuje na znanje stečeno prethodnim konfesionalnim vjerskim obrazovanjem.

Trenutno, predmet „Kultura religija” primjenjuje se u srednjim školama u Goraždu, Zeničko-dobojskom kantonu te Kantonu Sarajevo, a uvest će se u srednje škole u Republici Srpskoj od februara 2009. godine.

Međutim, jedan od primarnih problema ovog projekta je nedostatak pokroviteljstva projekta od strane državnih, lokalnih ili čak školskih vlasti. Kako je projekt smatran inicijativom mreže donatora, te je trenutno u testnoj fazi, „trenutno ne postoji domaći pouzdani izvor informacija o njegovoj trenutnoj ili budućoj implementaciji. Čak i nadležni za obrazovanje u zemlji imaju jako malo podataka o tome koliko je, u okviru njihove nadležnosti, projekt „Kultura religija” zapravo uspješan.”⁶ Ipak, u toku iscrpnih razgovora sa Koordinatorom projekta „Kultura religija” u okviru Goethe Instituta Andrejom Dugandžić, saznali smo da je saradnja koju oni imaju sa Ministarstvom obrazovanja Republike Srpske, tačnije sa ministrom gosp. Antonom Kasipovićem i njegovim saradnicima Danicom Krunic i Slavicom Kuprešanović pozitivna i produktivna.

⁶ *Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religions* (Put ka međuvjerskom razumijevanju naroda Bosne i Hercegovine: Statusni izvještaj o pilot-predmetu „Kultura religija”). Misija OSCEa u Bosni i Hercegovini. Odsjek za obrazovanje. August, 2007. godina. Dostupno putem: <http://www.oscebih.org/documents/12567-eng.pdf>

Kao rezultat toga, ovo ministarstvo će nadgledati provedbu ovog pilot-projekta, koja će trajati od februara 2009. do kraja školske godine, tj. do jula 2009., u svakoj od 87 srednjih škola u Republici Srpskoj. Predmet će predavati profesori filozofije, sociologije i povijesti koji su završili specijaliziranu obuku za organiziranje nastave iz predmeta „Kultura religija”. Potrebno je međutim naglasiti da se ovaj projekt smatra ne trajnim, već eksperimentalnim. Predmet će se sastojati iz ukupno 18 obaveznih radnih sati (jedna sesija sedmično), te se ocjene iz ovog predmeta neće računavati u ukupan prosjek ocjena učenika.

Sociolog Ivan Siljaković očekuje pozitivne rezultate ove eksperimentalne faze projekta, a istovremeno naglašava da će konačni rezultati predmeta zavisiti od nastavnika i njihovog pristupa nastavi ovog predmeta. On je dodao da je veoma važno da se nijednoj vjeri ne daje povlašteni status tokom nastavnog procesa, te da se neće voditi teološke rasprave, nego će se upoznavati s različitim religijama i njihovim značenjima.

Pitanje nastavnog materijala ipak je uzrokovalo kontroverze i probleme. Goethe Institut i OSCE su angažirali dva autora, Dinu Abazović, profesora sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, i Zilku Spahić-Šiljak, koordinatoricu postdiplomskog programa „Religijske studije” pri Centru za interdisciplinarnu postdiplomsku studiju Univerziteta u Sarajevu, te pet konsultanata uredništva, koji su trebali izraditi udžbenik predmeta „Kultura religija”. Nakon završetka udžbenika, isti je predložen Komisiji za udžbenike RS. Komisija je dala kritike na ovaj udžbenik, te je na kraju potpuno odbacila njegovu korigiranu, unaprijeđenu verziju. Kao rezultat

toga, pilot-projekt će se u Republici Srpskoj koristiti udžbenikom autora kojeg je angažirao Pedagoški zavod RS, koji će, pak, biti dostupan u februaru 2009. godine. Goethe Institut ipak planira novu i unaprijeđenu verziju udžbenika "Kulture religija" učiniti dostupnom i u RS, u obliku dodatnog nastavnog materijala.

Provedbu projekta nadgledat će specijalno oformljena komisija, sastavljena od predstavnika Pedagoškog zavoda RS-a, Ministarstva obrazovanja i OSCE-a. Mirko Banjac, direktor Pedagoškog zavoda RS-a kaže da će savjetnici u okviru projekta prisustvovati časovima, raditi ispitivanje nastavnika, učenika i roditelja, a ukoliko ovaj eksperimentalni predmet bude imao pozitivne rezultate, "nema razloga da „Kultura religija“ ne postane redovan obavezni predmet u školama od naredne školske godine."

S druge strane, iskustva rada sa Federalnim ministarstvom obrazovanja su različita. Iako je projekt službeno predstavljen Ministarstvu, službenog odgovora nije bilo, niti preporuka za provedbu projekta. To ne znači da se predmet „Kultura religija“ ne predaje u Federaciji BiH. Na primjer, predmet je sasvim nezavisno o pilot- projektu službeno uveden u Kantonu Sarajevo (čiju obrazovnu politiku regulira Ministarstvo obrazovanja KS), te se, prema navodima Goethe Instituta, vrlo uspješno primjenjuje u Zeničko-dobojskom kantonu. Međutim, prema riječima Dugandžić, nema službenih podataka o tome kako se ovaj predmet organizira i primjenjuje u praktičnoj nastavi.

Na osnovu neslužbenih podataka Goethe Instituta, reakcija nastavnika, roditelja i učenika na ovaj predmet je pozitivna. Na primjer, učenici koji pohađaju predmet "Kultura religija" u sarajevskoj Trećoj gimnaziji postavili su i dramski komad u kojem su prikazali različite vjerske obrede sklapanje braka, pri čemu su u pripremi konsultirali i vjerske vlasti. Videosnimak ove predstave se na određeni način koristi kao promotivni materijal za ovaj predmet. Nadalje, učenici Srednje ekonomske škole stvorili su već nagrađivanu web-stranicu sa nastavnim materijalima predmeta. Priznavanje ovog predmeta od strane Federalnog i kantonalnih ministarstava, te nadzor istog, omogućit će da se nastavni proces za ovaj predmet formalizira, te da se kontroliraju materijali i metodologija nastave. A što je najvažnije, institucionalizacija ovoga predmeta osigurala bi njegovo trajnije i održivo postojanje. Sljedeća tabela daje kratak, neslužben pregled trenutne faze implementacije predmeta "Kultura religija" u Federaciji BiH, koji je dijelom baziran na Statusnom izvještaju OSCE-a:

Kanton	Broj škola u kojima je uveden predmet	Trenutno stanje
Unsko-sanski	0	Predmet se ne predaje
Posavski	0	Predmet se ne predaje
Tuzlanski	Sve	
Zeničko-dobojski	Sve	
Bosanskopodrinjski (Goražde)	0	Predmet se ne predaje
Srednjobosanski	0	Predmet se ne predaje
Hercegovačko-neretvanski	0	Predmet se ne predaje
Zapadnohercegovački	0	Predmet nije odobrilo Ministarstvo obrazovanja
Sarajevski	Sve	Obavezan predmet u četvrtom razredu svih srednjih škola, te u trećem razredu Srednje učiteljske škole i osmom razredu u svim osnovnim školama.
Kanton 10	0	Predmet se ne predaje

U Brčko distriktu, predmet "Kultura religija" se trenutno predaje samo u jednoj srednjoj školi, i to u Gimnaziji Brčko, što je rezultat individualnih napora predmetnog nastavnika Mire Đurović.

Za sada, OSCE, Goethe Institut i Sarajevo Open Center imaju kapacitete i spremni su pružiti "puni paket" podrške srednjim školama zainteresiranim za uvođenje ovog predmeta. Međutim, da bi nastavnici i predstavnici škola mogli prisustvovati obuci, potrebno im je formalno odobrenje njihovih škola, koje opet za isto traže službenu preporuku nadležnih ministarstava. Trenutno obuku rade dva trenera, profesor filozofije i sociologije Zuhra Kalauzović i profesor pedagogije i psihologije Ranka Katalinska, koje provode obuku za nastavnike srednjih škola u kojima se podučava ili koje se pripremaju za podučavanje predmeta "Kultura religija". Programi za obučavanje dodatnih trenera zakazani su u toku 2009. godine.

Treninzi za nastavnike koji će podučavati predmet "Kultura religija" u RS organizirani su u kontinuitetu tokom 2008. godine. Pored predstavnika Sarajevo Open Centera, Goethe Instituta i Misije OSCE-a kao organizatora obuke i partnera projekta, prvim seminarima u okviru obuke prisustvovali su i predstavnici Ministarstva prosvjete RS koji koordiniraju provedbu ovog projekta. Predstavnici Ministarstva obratili su se nastavnicima na početku ova tri semina. Prof. Zoran Avramović sa Univerziteta u Istočnom Sarajevu i prof. Lazo Ristić sa Univerziteta u Banjoj Luci također su prisustvovali na dva semina da bi raspravili o mogućnostima saradnje kao treneri obuke. Pedagoški zavod RS poslao je svog savjetnika za vjersko obrazovanje, g. Krstana Dubravca, u svojstvu posmatrača, "koji je imao prilično kritičan pogled na trening tj. na metodološki fokus obuke, koji je, prema njemu, razvijan na štetu fokusa na stvarnom sadržaju predmeta „Kultura religija“⁷.

⁷ Izvještaj o seminarima za nastavnike predmeta *Kultura religija* u Republici Srpskoj, Sarajevo Open Center

Goethe institut naglašava važnost institucionalne podrške ovom projektu, jer su učesnici seminara u više navrata zahtijevali da im se nadležne državne institucije obrate, da ih podržavaju i usmjeravaju. Indikativno je da Izvještaj o drugom ciklusu treninga počinje s primjedbama da je "obuka nastavnika ... počela loše, čim se uvidjelo da predstavnici Ministarstva obrazovanja neće prisustvovati otvorenju treninga, pri čemu su se trebali obratiti okupljenim nastavnicima i obavijestiti ih o odluci Ministarstva da odloži uvođenje predmeta do druge polovine godine. Vijest koju su dobili od trenera obeshrabrila je nastavnike i preokrenula tok prvog dana treninga. "Zbog toga ne čudi prva preporuka koju je izdao Sarajevo Open Center, koja je sugerirala da „obrazovne vlasti Republike Srpske (Ministarstvo obrazovanja i Pedagoški zavod) trebaju pokazati svoju konkretnu podršku ovom predmetu te se uključiti u obuku."⁸ Nastavnici koji su sudjelovali u treninzima su u svojim preporukama na još eksplicitniji način zahtijevali učešće i nadzor relevantnih državnih vlasti. U toku evaluacije seminara, nastavnici su se izjasnili na sljedeći način:

⁸ Izvještaj o seminarima za nastavnike predmeta *Kultura religija* u Republici Srpskoj, Sarajevo Open Center, 2008. godina

- Predstavnici Ministarstva obrazovanja trebaju dolaziti na otvaranje seminara, te tada informirati nastavnike o oficijelnim odlukama koje ih se direktno tiču, saslušati njihova pitanja, i pokazati službenu podršku obuci i samom projektu, te pokazati saglasnost sa aktivnostima OSCE-a i Goethe Instituta;
- Mora se osigurati oficijelni nastavni plan i program, udžbenik i priručnik za nastavnike predmeta „Kultura religija“ u RS;
- Mora se jasno odrediti status predmeta i njegova budućnost; vlasti moraju pokazati jasnu predanost ovom projektu te razviti plan za implementaciju predmeta;
- Ministarstva moraju sve službene odluke i informacije o predmetu „Kultura religija“ blagovremeno dostavljati školama i nastavnicima⁹.

⁹ Ibid.

Prema navodima OSCE-ovog *Izveštaja o statusu pilot-predmeta "Kultura religija"*, identificirano je pet problema u vezi sa implementacijom predmeta: nastavni planovi za predmet „Kultura religija“ se razlikuju u različitim školama; ne postoje udžbenici niti standardizirani materijali za nastavu iz ovog predmeta; seminari koji se organiziraju za sadašnje i buduće nastavnike „Kulture religija“ su ograničeni; vlast pruža malo ili nimalo nadzora i smjernica za nastavu predmeta; škole koje tek trebaju uvesti predmet već imaju dosta zahtjevan plan i program; i na kraju, vjerske zajednice, a pogotovo Katolička crkva, protive se ovom predmetu.

Nažalost, ovaj izuzetno kratki izvještaj (sa manje od 15 stranica, uključujući brojne tabele sa spiskovima škola i pojedinačnih učesnika) ne pruža kvalitativnu ocjenu implementacije ovog projekta, niti detaljne preporuke i/ili prijedloge za dalji razvoj Projekta.

Ova studija analizira implementaciju ovog pilot-projekta, sa naglaskom na kvalitativne mjere koje osiguravaju njegov uspjeh, pokušava sagledati mogućnost prevazilaženja prepoznatih prepreka, te daje temeljite preporuke za uspješnu implementaciju projekta u vidu srednjoškolskog predmeta, koji bi podržao vrijednosti inkluzivnog obrazovanja. Nadalje, ova studija ispituje izvodljivost institucionalizacije inicijative „Kulture religija“, te njenog prelaska iz stanja donatorskog projekta u projekt nadležnih državnih organa.

U pogledu gore identificiranih prepreka, u toku 2008. godine napravljeni su određeni iskoraci, koji su imali za cilj poboljšati ukupnu implementaciju predmeta „Kultura religija“. U slučaju Republike Srpske, nastavni program za ovaj predmet će u velikoj mjeri biti uniforman; udžbenik koji je još uvijek na evaluaciji, ući će u upotrebu u februaru 2009. godine; te su seminari za sadašnje i buduće nastavnike „Kulture religija“, koji su u 2007. godini smatrani nedovoljnima, u toku 2008. godine održani sa pozitivnijim rezultatima. Štaviše, vlasti RS sada u određenoj mjeri nadziru i pružaju smjernice za nastavu predmeta putem Ministarstva obrazovanja i Pedagoškog instituta. Preporuke mogućeg rješenja se, prema tome, trebaju pozabaviti i mogućnostima prijelaza ovog projekta iz eksperimentalne pilot-faze u RS, te izuzetno decentralizirane implementacije bez supervizije vlasti u Federaciji BiH, u stanje pune institucionalizacije, koja bi osigurala održivost predmeta. Pošto su napravljeni znatni pomaci i poboljšanja u razvoju nastavnih materijala i metodologija nastave „Kultura religija“, trebalo bi se, zaista, fokusirati na uključivanje državnih institucija u proces podrške i kontrole nastavnog procesa ovog predmeta.

Inkluzivno obrazovanje koje prevazilazi "Kulturu religija": Studije slučaja najbolje prakse - Katoličkog školskog centra i Prve bošnjačke gimnazije

Katolički školski centar (KŠC) je multikonfesionalna i multietnička škola osnovana u Sarajevu 1994. godine od strane autoriteta Katoličke crkve (Vrhbosanske nadbiskupije). Škola je kasnije organizirala svoje ispostave u Tuzli, Zenici, Konjicu, Travniku i Žepču. Trenutno KŠC ima 1168 učenika, od kojih je 60% katolika, 25% Bošnjaka, 8% Srba, nekoliko učenika jevrejskog porijekla, te oko 25 učenika čiji su roditelji strane diplomate koji borave u Sarajevu. Ova institucija nije službeno vjerska škola – ne postoje organizirane molitve, u učionicama nema vjerskih simbola, dok se konfesionalno vjersko obrazovanje nudi kao neobavezni predmet. Ipak, nekoliko profesora škole su svećenici (uključujući i direktora škole); tu je i sedam časnih sestara obučeni za profesionalne nastavnike, te se sama škola uglavnom povezuje sa poglavarstvom Katoličke crkve u BiH.

U svom nastavnom programu, KŠC ima obavezni predmet „Kultura religija“, koji se predaje u prvom i drugom razredu gimnazije. Prema riječima Vič. Marija Ćosića, koji trenutno izvodi nastavu iz „Povijesti religija“ u Gimnaziji KŠC, iskustva u nastavi ovog predmeta su bila veoma pozitivna, te je ovaj projekt privukao i pažnju međunarodnih faktora. Vič. Ćosić ističe da učenici svih konfesija, kao i učenici koji se izjašnjavaju kao ateisti, pokazuju natprosječnu zainteresiranost za ovaj predmet, koji ih ohrabruje da istražuju vjerovanja svojih školskih drugova. Štaviše, Vič. Ćosić naglašava da interakcija između ovog predmeta i konfesionalnog vjerskog obrazovanja može imati samo pozitivan ishod, jer znanje koje se stiče predmetom „Kultura religija“ „samo se nadograđuje na znanje koje učenici stiču tokom konfesionalne vjerske nastave, koja se organizira u školama ili izvan njih“.

Maturanti Katoličkog školskog centra također imaju slične poglede na obrazovna iskustva stečena ovim predmetom. Jedna od svršenih učenica KŠC-a, Gorana Zagovec, koja trenutno pohađa postdiplomske studije iz Javnog međunarodnog prava na Univerzitetu u Oslu, kaže da je, kao dijete iz ateističko-miješanog braka, u početku bila skeptična po pitanju „Kulture religija“. „S obzirom na svakodnevni politički diskurs u BiH... pristup KŠC-a religijskom obrazovanju može se smatrati samo pozitivnim. Ja sada shvaćam da je, u društvu kakvo je BiH, u kojem težimo održati našu multikulturnu oazu sa više nacija i etničkih grupa, važno ponuditi takav neutralan pristup, u kojem se učenicima daje uvod u tradicije i običaje svih religija, te u kojem se religioznost smatra ličnim i intimnim vjerskim opredjeljenjem pojedinca.“

Pristup koji je uporediv pristupu i metodologiji KŠC-a može se pronaći u Prvoj bošnjačkoj gimnaziji (PBG), koju je 1995. godine u Sarajevu osnovao Rijaset Islamske zajednice. Iako je škola formalno sekularna, ona se zbog većinskog broja učenika islamske vjeroispovijesti uglavnom povezuje sa islamskom vjerskom zajednicom. Škola ima 530 učenika, od kojih 160 pohađa Cambridge Međunarodni Centar.

Predmet „Kultura religija“ uveden je u Prvu bošnjačku gimnaziju kao sastavni dio nastavnog programa 1995. godine. Bitno je također naglasiti da je u to vrijeme PBG bila jedina škola koja je nudila predmet „Kultura religija“ u BiH pod tim imenom. Tim islamskih teologa i teoloških komparativista provela je više od godinu dana razvijajući nastavni plan i program ovog predmeta u PBG. Angažirana su tri profesora, jedan od njih sa zvanjem doktora nauka, te još jedan sa magisterijem iz islamskih studija. Učenicima su osigurani priručnik za nastavnike, te lista knjiga koje su profesori koristili za pripremu časova.

Tokom našeg intervjua i konsultacije sa Nerminom Baljević, koja već 13 godina radi kao nastavnica „Kulture religija“ u PBG, prof. Baljević je istakla inkluzivnost pristupa učenju u ovoj školi. Taj pristup nije nimalo ugrožen činjenicom da prof. Baljević ima naučnu pozadinu u teološkim studijama (Nakon paralelnog pohađanja i završetka Prve klasične gimnazije i Srednje islamske škole, prof. Baljević je diplomirala u prvoj generaciji teologa Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Prije nego što je postala profesorica u srednjoj školi, radila je kao posebna savjetnica u Asocijaciji Islamske zajednice u Sarajevu).

Prof. Baljević ističe da je PBG ispunila očekivanja kako učenika, tako i roditelja, jer je nekoliko njih izabralo tu školu između mnogih drugih upravo zbog činjenice da nudi predmet „Kultura religija“. „Naravno, neki su bili razočarani, jer su očekivali da će se predmet baviti islamskim učenjem, ili da će se religije posmatrati sa tačke gledišta islama. Nekad smo se nalazili u situaciji u kojoj smo morali učenicima i roditeljima dati detaljna objašnjenja cilja i koncepta

ovog predmeta". Ipak, „mnogo više je bilo onih koji su bili zadovoljni ponuđenim sadržajem, te interesiranjem i spremnošću, koje su učenici pokazali za samostalno istraživanje i na taj način, unapređenje svog znanja.“

Na početku, nastavni plan i program „Kulture religija“ pretpostavljao je samo jedan čas sedmično tokom prve dvije godine srednjoškolskog obrazovanja, a potom dva časa sedmično tokom posljednje dvije godine. Nastavni plan 2000. godine je u određenoj mjeri smanjen. Učenici sada pohađaju ovaj predmet tokom tri godine, sa ukupno četiri časa. Tokom prve dvije godine, nastava se izvodi jednom sedmično te dva puta sedmično u toku četvrte godine gimnazije. Ipak, PBG je i dalje škola koja nudi najveći broj časova iz ovog predmeta. Prema riječima prof. Baljević, „Sadržaj ŠpredmetaĆ u suštini promovira univerzalne vjerske vrijednosti, s ciljem da putem učenja o drugima i drugačijima, naglasi zajedničku osnovu svih vjera, a da smanji fokus na razlikama između njih.“

U prvoj godini, nastavni plan i program sadrži sljedeće teme: Osnovno razumijevanje vjerovanja i religije; Božiji poslanici – nosioci Božije poruke; Božija otkrivenja i Svete knjige monoteističkih religija; pojmovi grijeha i grješnosti u monoteističkim religijama; pojam žrtvovanja u religijama. Tokom druge godine gimnazije, tokom jednog časa nastave sedmično, naglasak „Kulture religija“ je na monoteističkim religijama: islamu, hrišćanstvu i njegovim usmjerenjima (katoličanstvu, pravoslavlju i protestantizmu); te judaizmu. Uvodna područja rada su: Narodi svetih knjiga, odnos između Biblije, Kur'ana i Tore; odnos Muhammeda a.s, Isusa i Mojsija.

Nastavni plan i program dodjeljuje jedan broj sedmica proučavanju različitih religija. Pet časova posvećeno je judaizmu: pojmovima blisko asociranim sa ovom religijom, njena povijest, narod, društvo i zakoni, a potom molitvama, obrazovnim običajima, ritualima, festivalima, svetkovinama i granama judaizma. Šest nastavnih sati posvećeno je hrišćanstvu: liku Isusa Krista i prirodni njegovih propovijedanja, društvenim i historijskim okolnostima njegova života i djelovanja, Crkvi, kršćanskim vjerovanjima, dogmama i sakramentima, blagdanima i glavnim crkvama u hrišćanstvu: katoličanstvu, pravoslavlju i protestantizmu. Šest časova posvećeno je islamu: značenju i interpretaciji islama, islamskim normama i osnovnom učenju, širenju islama kao religije (sa historijskog stanovišta), kategorizacija osoba prema Kur'anu, islamskoj etici, blagdanima, muslimanskim narodima i šiitizmu.

Teme koje se rade na četvrtoj godini, u toku dva časa sedmično su: religije u Bosni i Hercegovini (drevne religije, Bosanska crkva, manihejstvo, bogumili, hrišćanstvo, judaizam i islam); sekularizam; kulturne dimenzije religija; azijske religije (šamanizam, zoroastrizam, šintoizam i hinduizam, konfučijanstvo i taoizam); tolerancija kao osnovna vrijednost religije; uloga i značaj molitve u religiji; umjetnost u religijama; moral i religija; fenomen religioznosti; uloga porodice u čovjekovom životu; religija i ekologija; ljudska prava i religije; ekonomija i religije (načela tržišne ekonomije u religijama, islam i ekonomija, neke od teorija o ekonomiji i kamati u islamskom učenju); religija i zakoni, nauka o pravu i zakonske norme; primjena vjerskih normi; novi vjerski pokreti.

Predmet "Kultura religija" potiče učenike na samostalan rad i istraživanje. Neke od tema koje su učenici istraživali i prezentirali su: kulturna, povijesna i vjerska baština naroda BiH, od antičkog doba do danas; etička slika svijeta kroz oči dramskog izraza; vjerski turizam; žena u monoteističkim religijama; ekonomija i bankarstvo u monoteističkim religijama; stav monoteističkih religija prema globalizaciji, te mnoge druge, a u svim temama korišten je komparativni pristup.

Uz gore opisane časove, Baljević isti predmet predaje i na engleskom jeziku i to u Cambridge International Centeru (CIC), koji se nalazi u Prvoj bošnjačkoj gimnaziji i koji ona vodi. Nastavni plan i program ovog predmeta, koji naglašava principe etike, razvija se u sjedištu Cambridge International Centera u Engleskoj. Prema riječima prof. Baljević, ovaj predmet je znatno doprinio njenom radu. Drugim riječima, svi njeni učenici, ne samo oni koji pohađaju program u CIC-u, izloženi su nastavnim metodama i materijalima, koje osigurava i redovno ažurira CIC.

Svako polugodište, prof. Baljević provodi ispitivanje o mišljenju učenika o ovom predmetu. Ispitivanje je anonimno i dopušta učenicima da daju svoje mišljenje i prijedloge u vezi sa pitanjem sadržaja i organizacije predmeta.

75 učenika je prisustvovalo datom ispitivanju. Od tog broja, 71 se izjasnilo kao Bošnjaci po nacionalnosti, a 4 kao Bosanci. Po pitanju vjerske orijentacije, 72 učenika su se izjasnili kao muslimani, a troje je izrazilo da nema jasne religijske orijentacije. Na pitanje „Da li mislite da je učenje i poznavanje kultura i religija drugih i drugačijih od Vas važno u Vašem obrazovanju?“, 72 učenika su odgovorila sa „Da“, dva učenika sa „Ne mogu trenutno reći“, jedan učenik je rekao „Mogao bih i bez toga“, dok nijedan učenik nije izabrao odgovor „Ne“.

Na pitanje „Da li predmet „Kultura religija“ koji pohađate pruža dovoljno informacija o drugima i drugačijima?“, 71 učenik je odgovorio sa „Da“, troje je odgovorilo „Ne mogu tačno reći“, jedan učenik je odgovorio sa „Treba nam puno više informacija“, a nijedan učenik nije odabrao „Ne“ kao svoj odgovor.

Na pitanje „Šta biste istakli kao posebnu vrijednost, koju ste stekli/naučili pohađanjem predmeta „Kultura religija“?“, prof. Baljević kaže da su učenici odgovorili na sljedeći način: „Većina odgovora koje su učenici ponudili odnosila su se na veće poznavanje i više informacija o njima samima i drugim narodima i da smatraju da su sada bolje obrazovani, bogatiji, da bolje razumiju svijet oko sebe, te da imaju priliku čuti mnoge stvari koje bi im inače promakle, i tako dalje“. Konačno, na pitanje „Šta možete izdvojiti kao naročito loše što ste tokom pohađanja ovog predmeta čuli/primijetili/iskusili?“, nijedan učenik nije odgovorio negativno.

Kao zaključak, prof. Baljević kaže: „Ja vjerujem da je ovaj predmet potpuno opravdao mjesto koje mu je dato u obrazovnom sistemu u BiH, te da on može u velikoj mjeri doprinijeti boljem razumijevanju drugih ljudi, pogotovo onih koji smatraju vjeru bitnim dijelom svog života i identiteta.“

Na pitanje da dâ svoje mišljenje o dosta negativnoj saradnji između vjerskih vlasti u BiH i inicijative „Kultura religija“, prof. Baljević tvrdi da je oklijevanje vjerskih poglavarstava u neku ruku opravdano i razumljivo, prvenstveno zbog ozbiljnog nedostatka kvalificiranih nastavnika u BiH. Državne vlasti, kao i međunarodna donatorska zajednica, pomalo nerealno očekuju da nastavnici predmeta kao što su sociologija, psihologija, jezik, povijest, a prije nije marksizam, ili oni kod kojih je nastavna norma već popunjena, mogu biti obučeni za nastavu „Kulture religija“ u relativno kratkom roku (putem seminara vikendima). Prema riječima prof. Baljević, takva očekivanja se ne ispunjavaju. I država i donatorska zajednica moraju insistirati na tome da se učenicima osigura rad sa visokokvalificiranim i posebno obrazovanim kadrom. To se može postići saradnjom sa postojećim odsjecima teologije na bh. univerzitetima, čiji bi diplomanti prošli dodatnu specijaliziranu obuku iz metodologije nastave „Kulture religija“, ali koji već posjeduju osnovna znanja iz ove oblasti, koja stižu tokom studija. Ovakva saradnja može se uspostaviti i na institucionalnom i na školskom nivou, pri čemu se, kao što je slučaj u PBG, drže brojna gostujuća predavanja predstavnika različitih vjerskih zajednica i poglavarstava.

Kao rezultat ovakvih napora, istraživanje prof. Baljević, pod nazivom „*Nastava kulture religija u Sarajevu*“ je, nakon predstavljanja na Međunarodnoj konferenciji o školskom obrazovanju o vjerskim slobodama, koja je održana 2005. godine u Istanbulu, objavljeno u knjizi *Teaching for Tolerance in Muslim Majority Societies (Učenje o toleranciji u većinskim muslimanskim društvima)*, koju je objavio Centar za izučavanje vrijednosti i Oslo koalicija o slobodi religije i vjere.

Jedna od maturantica Prve bošnjačke gimnazije, Amila Karačić, koja je nakon srednje škole kao jedan od najboljih studenata diplomirala na Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju, stekavši diplomu iz infomacijskih sistema i političkih nauka, i koja trenutno radi pri Državnom ministarstvu civilnih poslova, vjeruje da je predmet „Kultura religija“ za nju i njene vršnjake bio od izuzetne obrazovne vrijednosti. „Uz četiri glavne religije u našoj zemlji, ovaj predmet nas je također naučio o svijetu izvan BiH, Balkana, pa čak i Evrope, tako što nam je predstavio različite religije svijeta. Predmet je proširio moje vidike i povećao moju svijest o raznolikosti u globalnom kontekstu.“

Šteta je što relevantna ministarstva, instituti i donatorska zajednica nisu iskoristili i ne koriste iskustvo, resurse i entuzijizam profesora kao što su Nermina Baljević i Vič. Mario Ćosić. Kako Vič. Ćosić, tako i prof. Baljević su izrazili svoju spremnost da sudjeluju u promociji ove vrste inkluzivnog učenja o religijama.

Evropska iskustva

U razvijanju odgovarajućeg pristupa definiranju uloge religije u školama, BiH nalazi svoje mjesto u raznolikom evropskom kontekstu, te je zbog toga potrebno ispitati evropske modele, s naglaskom na onima, koji se mogu uporediti sa bh. kontekstom. Usprkos očitim razlikama, postoje i neke zajedničke karakteristike i trendovi u Evropi kada je riječ o vjerskom obrazovanju. Kao prvo, većina evropskih zemalja provodi vjersko obrazovanje u nekoj mjeri (obaveznoj ili neobaveznoj), dok je u tim zemljama vjerska i kulturna pluralnost istovremeno u porastu. Prema tome, dileme i izazovi sa kojim se suočavaju stvaraoci bh. političkih zakona javljaju se u mnogim drugim zemljama Evrope. To je razlog zašto evropski kontekst i iskustvo mogu i trebaju poslužiti kao vodilje u kreiranju modela pogodnog za BiH. Ovo poglavlje ispituje interakciju između konfesionalnog vjerskog obrazovanja i obrazovanja o religijama (kultura religija) u Austriji, te procijenjuje da li se austrijski model može primijeniti u BiH.

Prema riječima Petera Schreiner, evropski pristupi religiji i obrazovanju mogu se podijeliti na: religijsko obrazovanje; obrazovanje o religijama i obrazovanje na osnovu religije. Tamo gdje je naglasak na religijskom obrazovanju, učenicima se predstavlja jedna zasebna vjerska tradicija, dok se obrazovanje o religijama tiče znanja i izučavanja u oblasti religija. Obrazovanje *na osnovu* religije obuhvaća inkluzivne principe, prema kojima se učenici navode na razmatranje više pristupa i odgovora na vjerska i moralna pitanja¹⁰. Ovi modeli mogu se koristiti istovremeno u okviru jedne zemlje. Ta je činjenica bitna u slučaju BiH, gdje bi naglasak mogao biti na slobodi izbora najprikladnijeg modela, i/ili na izboru više modela, a ne na odbijanju jednog modela ili preferiranju drugog.

Preciznije rečeno, odgovornost za pružanje vjerskog obrazovanja i obrazovanja o religijama u Evropi može se podijeliti na konfesionalno vjersko obrazovanje (za koje su odgovorne vjerske zajednice u saradnji sa državnim vlastima), nekonfesionalno obrazovanje o religijama (što je is-

¹⁰ Schreiner, Peter. Modeli religijskog obrazovanja u Evropi - Kako postojeći modeli mogu doprinijeti toleranciji i nediskriminaciji po pitanju slobode vjere i vjerovanja? Prezentacija za Seminar o strateškom razvoju Oslo Koalicije o slobodi vjere i vjerovanja, Oslo, 7. – 9. decembra 2002.

ključiva odgovornost države), program koji kombinira ova dva pristupa, te programa bez ikakvog vjerskog obrazovanja ili obrazovanja o religijama (kao što je slučaj u Francuskoj i Sloveniji, gdje je takvo obrazovanje izričito zabranjeno u državnim školama). Ipak, „ovakva formalna podjela je ipak ograničena, zbog toga što pojmovi kao što su ‘konfesionalno’ ili nekonfesionalno’ imaju drugačija značenja u različitim jezicima uslijed povijesnih činjenica u različitim zemljama“.¹¹

¹¹ Ibid.

Na primjer, u Austriji, Švicarskoj, Belgiji i Njemačkoj, gdje postoje različite opcije vjerskog konfesionalnog obrazovanja, učenici mogu umjesto ovog predmeta izabrati alternativne predmete, kao što su etika ili filozofija. Istovremeno, u zemljama kao što su Danska, Švedska, Norveška i Škotska, obrazovanje o religijama je strogo nekonfesionalno, te je pod isključivom kontrolom države. Ova dva modela često se smatraju suprotnim, ali to nije uvijek tako. Uspješna saradnja između države i vjerskih zajednica je moguća, a nekada i stvarna. Pod oznakom “Modela saradnje” između vjerskih zajednica i državnih agencija, npr. po pitanju sadržaja, obuke nastavnika, nastavnog plana i programa itd., nailazimo na konfesionalne modele (npr. u Njemačkoj, Italiji i Austriji, te nekonfesionalne modele (npr. u Engleskoj i Velsu, te u Škotskoj).¹²

¹² Ibid.

Zemlja koja može poslužiti kao pogodan primjer inkluzivne prakse je Austrija, jer se u toj zemlji uspješno kombinira oba gore navedena pristupa: obavezno konfesionalno vjersko obrazovanje za različite državno priznate vjerske zajednice u osnovnim i srednjim školama, uz inkluzivno obrazovanje o Kulturi religija. “Učenici u Austriji se ne mogu požaliti na nedostatak izbora, jer su im dostupni časovi katoličanstva, protestantizma, pravoslavlja, novog apostolskog hrišćanstva, judaizma, islama i budizma.”¹³ Religija je obavezni predmet u školama, dok je alternativno, nekonfesionalno obrazovanje o religijama dostupno od 1997. godine. Iako je više monoteistična nego BiH¹⁴, Austrija pruža zaštitu pravno priznatim vjerskim institucijama, fondacijama, fondova za borbu protiv sekularizacije, te štiti pravo na osnivanje privatnih konfesionalnih škola i pravo na vjersku nastavu u državnim školama. Prema austrijskom Zakonu o vjerskom obrazovanju djece, svaka osoba starija od četrnaest godina može slobodno birati svoju religiju. Vjersko obrazovanje u austrijskim školama nije ograničeno samo na rimokatoličanstvo. Učenici pripadnici manjih crkava i vjerskih zajednica imaju obrazovanje iz vlastitih vjera, dok njihove nastavnike plaćaju i nadziru državne vlasti.¹⁵ Pored tog obrazovanja, državne škole nude i obrazovanje o kulturi religija.

¹³ Teaching Religion the European Way (Nastava religije na evropski način), Deutsche Welle, <http://www.dw-world.de/dw/article/0,1564,1552191,00.html>.

¹⁴ Prema popisu iz 2001. godine, 73,6% stanovništva bilo je rimokatoličke ispovijesti, dok je 4,7% bilo protestantske (uglavnom augsburške vjeroispovijesti). Broj muslimana se povećao na 4,2% zbog imigracionih trendova u proteklih deset godina. Nekih 3,5% stanovništva pripadnici su drugih vjeroispovijesti, 12% nemaju vjeroispovijesti, a 3,5% nisu naveli nijednu vjeroispovijest. Podaci Ministarstva vanjskih poslova Austrije.

¹⁵ Federalna novinska služba Austrije.

Vjerski sadržaji u austrijskim školama organizirani su na različite načine: putem posebnog predmeta pod nazivom „Religija“, kad dio drugih predmeta (npr. u okviru maternjeg jezika, historije ili društvenih studija), ili kao dio posebnog predmeta o različitim religijama. U nastavi predmeta „Vjersko obrazovanje“ koriste se različite nastavne metode: studije slučaja, vježbe rješavanja problema i donošenje odluka, igre, preuzimanje uloga, prezentiranje i interpretiranje informacija, ocjena vlastitog rada, diskusije, rad u grupama, učenje na osnovu aktivnosti. Fokus u nastavi ovog predmeta jeste na integriranom učenju.¹⁶

¹⁶ Bobinac, Ankima Marinković, *Komparativna analiza nastavnih planova vjerskog obrazovanja: Primjeri četiri katoličke zemlje*. Metodika 15 (2007), 425-443

¹⁷ Ibid.

“Ovaj predmet doprinosi pripremi učenika za život, razvijanju njihovog identiteta u pluralističkom društvu u kojem žive... te razumijevanju i razvoju tolerancije prema ljudima drugačijeg pogleda na svijet.”¹⁷ Ciljevi ovog predmeta dijele se u dvije grupe: objekti predmeta „Religija“, koji nisu povezani sa konfesionalnom varijantom predmeta, te ciljevi predmeta koji su specifični za specifičnu religiju koja se izučava. Generalna svrha predmeta jeste da „ponudi holističko obrazovanje (kognitivno, afektivno, sa fokusom na realnim aktivnostima) kroz suočavanje sa različitim pogledima na svijet; da razvija osjetljivost učenika na vjerska iskustva, da im otvori put ka shvaćanju dubokih tajni ljudskog postojanja, te da vježba vizualno izražavanje učenika o vjeri; da učenicima omogući donošenje odgovornih odluka, razvije njihovu osjetljivost prema ljudima drugačijih shvaćanja i poštovanje.”¹⁸

¹⁸ Ibid.

Slično kao i u Austriji, BiH također ima više uticajnih vjerskih zajednica koje uživaju javnu podršku i povjerenje. U Austriji, prava vjerskih zajednica da organizuju vjersko obrazovanje u okviru ili van okvira škola ne smatraju se ugroženim naporima da se učenici obrazuju o drugačijim religijama putem specijalnih predmeta, ili u okviru predmeta filozofije i etike. Također, prepoznaje se činjenica da "obaveza da se svi učenici, bez obzira na svoje vjersko porijeklo, moraju spojiti pod okriljem istog vjerskog obrazovanja mora biti širi cilj vjerskog obrazovanja u multikulturnom društvu, te će se time stvoriti i mogućnost otvorene rasprave, dijaloga i razumijevanja."¹⁹

Kako pokazuje austrijski model, ne postoji razlog zašto konfesionalno i nekonfesionalno vjersko obrazovanje ne mogu postojati zajedno u okviru jednog obrazovnog sistema, koji bi tako prepoznao kako prava vjerskih zajednica, tako i potrebu obrazovanja građana svjetskih pogleda.

¹⁹ Kallioniemi, Arto. European Solutions for Religious Education (Evropska rješenja za religijsko obrazovanje). Dostupno putem: <http://www.ortoweb.fi/tartokallioniemi.htm>

Moguća politička rješenja

Odnos između religije i obrazovanja u Bosni i Hercegovini je i dalje kontraverzan, u velikoj mjeri decentraliziran, te gotovo izvan dosega i kontrole relevantnih državnih tijela, posebno u slučaju Federacije Bosne i Hercegovine. Postoji nekoliko pristupa za rješenje takvog odnosa, sa jedne strane, od potpune sekularizacije obrazovnog sistema, na osnovu razdvajanja nadležnosti crkve i države, do obaveznog uvođenja konfesionalnog vjerskog obrazovanja na svim nivoima obrazovnog sistema, s druge strane. Negdje između nalazi se donekle nejasan status quo. Možemo stoga ispitati razne opcije mogućih rješenja, na osnovu kriterija političke volje, izvodljivosti, održivosti i ljudskih prava.

Isključenje konfesionalne vjerske naobrazbe u osnovnim i srednjim školama u BiH zahtijevat će značajne ustavne promjene za koje, barem na ovom području, ima veoma malo ili nimalo političke volje. Sama dostupnost vjerskog obrazovanja ne nailazi na suprotstavljanje javnosti, ali nedostatak izbora i diskriminatorne prakse smatraju se problemima koji se moraju riješiti. Takav pokušaj bi bio upitno izvodljiv, s obzirom na status i javnu podršku koju uživaju vjerske vlasti u BiH. Sloboda organiziranja vjerskog obrazovanja u državnim školama smatra se Ustavom zajamčenim ljudskim pravom, te se posmatra kao pozitivan i demokratski pomak od komunističkog sistema, koji je jasnom i neprobojnom linijom razdvajao vjeru i državu.

Što se tiče statusa quo, očigledno je da su inicijative koje pokreću nevladine organizacije i donatorska zajednica ograničene brojem i trajanjem. Izuzetno decentralizirana vlast, pogotovo u Federaciji BiH, dopušta stvaranje individualiziranog pristupa uspostavljanju odnosa između vjere i obrazovanja, koje u nekim slučajevima daje izvanredno uspješne rezultate, kao npr. navedeni primjeri Katoličkog školskog centra i Prve bošnjačke gimnazije, kao i škole kao što su Treća gimnazija i Srednja ekonomska škola u Sarajevu. Istovremeno, više od polovine kantona u Federaciji su, aktivno ili pasivno, odbili da primijene predmet „Kultura religija“, navodeći kao razlog nedostatak formalne preporuke ili uputa odgovornih vladinih tijela. Federalno ministarstvo je izrazilo blagi interes za ovaj predmet, ali nije ponudilo nijedno konkretno rješenje za njegovu implementaciju. Republika Srpska će uskoro početi podučavati „Kulturu religija“ kao eksperimentalni predmet u trajanju od sedam mjeseci, nakon čega će projekt zavisiti od daljnje institucionalizacije. To znači da na osnovu uvjeta statusa quo možemo zaključiti da postoji određeni nivo političke volje i interesa za predmet „Kultura religija“ generalno u BiH. Prema tome, primarno pitanje je na koji način uspješno institucionalizirati ovaj proces te kako da se osigura njegova održivost. Tim pitanjem ćemo se baviti u Preporukama mogućih rješenja u narednom dijelu.

Preporuke i zaključak

S obzirom na trenutni status predmeta „Kultura religija“ u Bosni i Hercegovini, jasno je sa je sadašnji pristup u velikoj mjeri dvosmislen, te kao takav, neodrživ. Iako se značajni napori ulažu u implementaciju „Kulture religija“, ipak, u procesu stvaranja udžbenika, dodatnih materijala, obuke trenere i profesora u srednjim školama, glavni fokus treba biti na tome kako uključiti relevantne institucije i centralizovati sistem nastave „Kulture religija“ u Bosni i Hercegovini“. Odgovornost se ne može isključivo pripisati Federalnom ministarstvu obrazovanja, zbog toga što, čak i ako Ministarstvo u potpunosti podrži ovaj projekt, te izda preporuku za njegovu implementaciju, nadležnost nad njom leži na kantonalnom nivou, na kojem se obrazovne politike i usvajaju. To znači da se napori za realizaciju ovog projekta moraju usmjeriti ka ministarstvima na oba gore spomenuta nivoa.

Nadalje, postojeći kapaciteti mogu se koristiti za promovisanje pozitivne interakcije između konfesionalnog i nekonfesionalnog vjerskog obrazovanja. Na primjer, u Zapadnohercegovačkom kantonu, koji je potpuno odbila saradnju sa projektu „Kultura religija“, izvještaji Komisije za udžbenika ipak navode da materijali koji se koriste za obavezno konfesionalno vjersko obrazovanje u ovom kantonu ispunjavaju, pa čak i nadmašuju standarde materijala za obrazovanje iz oblasti drugih religija. U tome leži sličnost sa austrijskim modelom, u kojem, kao što je očigledno iz nastavnog plana prezentovanog u prethodnom tekstu, čak i konfesionalni vjerski predmeti nude elemente nekonfesionalnog obrazovanja iz drugih religija. Tačnije, trebaju se poduzeti slijedeći koraci:

- Saradnja sa vjerskim autoritetima treba da se uspostavi, na osnovu već otvorenih komunikacijskih kanala, te na osnovu uvjerljivih argumenata pojedinih predstavnika vjerskih poglavarstava da interakcija između konfesionalnog i nekonfesionalnog vjerskog obrazovanja može imati samo pozitivan ishod. Ovaj argument treba koristiti kao primarno sredstvo saradnje sa kantonima u Federaciji, te sa onim subjektima koji su odbili uvesti predmet „Kultura religija“ zbog postojanja obaveznih konfesionalnih vjerskih predmeta. Iako je Međureligijsko vijeće do sada pokazalo pomalo negativan stav prema inicijativi „Kulture religija“, na osnovu gore prikazanog istraživanja i razgovora, sa određenom sigurnošću se može tvrditi unutar tri dominantne vjerske grupe u BiH postoji dovoljno podrške se organizovanje dodatne nekonfesionalne vjerske naobrazbe.
- Nadležna ministarstva moraju se obavijestiti o činjenici da u njihovom domenu već postoji predmet „Kultura religija“ u određenoj formi, da je politička volja za primjenu predmeta očigledna, te da su kapaciteti za nastavu ovog predmeta već razvijeni i/ili se mogu razviti među postojećim nastavnim kadrom.
- Ministarstva obrazovanja moraju iskoristiti i maksimizirati znatni nivo međunarodne podrške, te prepoznati činjenicu da je došlo vrijeme da se izgradi trajna osnova za razvoj i implementaciju ovog predmeta.
- Obuka novog nastavnog kadra za predmet „Kultura religija“, koja se mora organizirati u državnoj nadležnosti, te u saradnji sa postojećim bh. univerzitetima i nastavnicima predmeta koji su već prošli formalnu i specijaliziranu obuku. Ministarstva obrazovanja trebaju biti odgovorna za organizaciju obuke i certificiranja nastavnika „Kulture religija“. Takve aktivnosti će se implementirati na entitetskom nivou.
- Uspostava mreže podrške nastavi predmeta „Kultura religija“, koja će uključivati dugogodišnje i stručne predavače predmeta, te predstavnike vjerskih zajednica, međunarodne zajednice, entitetskih i kantonalnih ministarstava obrazovanja.

- Harmonizacija nastavnih materijala i metodologije „Kulture religija“
- Promovisanje novog i unaprijeđenog izdanja udžbenika, koji bi samo dopuna postojećim nastavnim materijalima konfesionalnog vjerskog obrazovanja, kako u RS, tako u Federaciji BiH.
- Organizacija javne informativne kampanje, koja će javnost, roditelje, učenike, ali i vjerske zajednice informirati o pozitivnoj interakciji između konfesionalnog vjerskog obrazovanja i predmeta „Kultura religija“, uz podatke o lokalnim i međunarodnim primjerima takve uspješne interakcije.

Prema tome, održivost predmeta „Kultura religija“ postići će se putem lokalne kontrole nad ovim projektom, i podrške i poštovanosti nadležnih ministarstava obrazovanja.

Pojedinci koji su učestvovali u intervjuima i konsultacijama tokom istraživanja

Andreja Dugandžić – Koordinator projekta „Kultura religija“, Goethe Institut

Velečasni Mario Ćosić – Profesor „Povijesti religija“, Katolički školski centar, Sarajevo

Nermine Baljević – Profesor „Kulture religija“, Prva bošnjačka gimnazija, Sarajevo

Amila Karačić – Bivša učenica Prve bošnjačke gimnazije, Sarajevo

Gorana Zagovec – Bivša učenica Katoličkog školskog centra, Sarajevo

Bibliografija i ostali izvori

Asocijacija nastavnika religije i teologije Istočne i Centralne Evrope (*Association of Religion and Theology Educators in Eastern and Central Europe*): <http://www.arteee.ru>

Bobinac, Ankima Marinković, *Komparativna analiza nastavnih planova vjerskog obrazovanja: Primjeri četiri katoličke zemlje*. Metodika 15 (2007), 425-443

Heimbrock, Hans-Gunter, Scheilke, Christoph, and Schreiner, Peter, *Towards Religious Competence: Diversity As a Challenge for Education in Europe* (U susret religijskoj kompetenciji: Raznolikost kao izazov obrazovanju u Evropi), (Münster, LIT Verlag, 2001).

Izveštaj o vjerskim slobodama u Bosni i Hercegovini (*International Religious Freedom Report*). State Department SADA, 2004. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35445.htm>

Koordinatorska grupa za religiju u obrazovanju u Evropi (*Co-ordinating Group for Religion in Education in Europe (CoGREE)*): <http://www.cogree.com>

Međunarodni izvještaj o vjerskim slobodama u Bosni i Hercegovini (*International Religious Freedom Report*). State Department SADA, 2007. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90167.htm>

Religija u obrazovanju: doprinos dijalogu ili faktor sukoba u mijenjajućim društvima zemalja u Evropi (*Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries (REDCo)*): <http://www.redco.uni-hamburg.de/web/3480/3481/index.html>

Religija i obrazovanje u otvorenom društvu – Okvir za informirani dijalog (*Religion and Schooling in Open Society. A Framework for Informed Dialogue*). Institut Otvoreno društvo (OSI), 2004. godina. Dostupno putem: http://www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/realign_20041201

Schreiner, Peter. *Vjersko obrazovanje u Evropi* (Religious Education in Europe). Univerzitet u Oslu, 2005. godina.

Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (Toledo upute za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama). Pripremila Savjetodavno vijeće eksperata religijskih i vjerskih sloboda Ureda za demokratske institucije i ljudska prava OSCE-a (ODIHR). Izdao ODIHR, 2007. godina. Dostupno putem: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/11/28314_993_en.pdf

Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religions (Put ka međuvjerskom razumijevanju naroda Bosne i Hercegovine: Statusni izvještaj o pilot predmetu "Kultura religija"). Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini. Odsjek za obrazovanje. August, 2007. godina. Dostupno putem: <http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>

TRES Mreža, Nastava religije u evropskom multikulturnom društvu (*Teaching Religion in a European multicultural Society*): <http://www.student.teol.uu.se/tres>

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijedjenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama.

Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 48 istraživača.

Sva istraživanja su dostupna na www.soros.org.ba.